

UOT 94(479.24); UOT 39

TELMAN MUSAYEV

*Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
"Humanitar fənlər" kafedrasının müəllimi
telman.musaiev@mail.ru*

XIX – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏ QOYUNÇULUĞUN VƏ YUN TƏDARÜKÜNÜN VƏZİYYƏTİ

Xalçaçılıq sənəti Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində tarixən yüksək inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri olmuşdur. Məlumdur ki, bu sənət sahəsinin inkişafını şərtləndirən faktorların sırasında istehsalın xammalla – yüksək keyfiyyətli yunla təchizatı mühüm rol oynamışdır. Məqalədə XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ bölgəsinin qoyunçuluq təsərrüfatında yaranmış tənəzzülün səbəbləri və XIX əsrin ikinci yarısında qoyunçuluğun sürətli inkişafına təkan vermiş daxili və xarici amillər araşdırılır, eləcə də artan yun istehsalının XIX əsrin sonlarında xalça məmulatı istehsalının inkişafına təsiri müəyyənləşdirilir. Məqalədə həmçinin XX əsrin əvvəllərində bölgədə qoyunçuluğun tənəzzülünə səbəb olmuş əsas amillər araşdırılır.

Açar sözlər: Qarabağ, xalçaçılıq, xammal bazası, qoyunçuluq, yun tədarükü.

Giriş. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi əsrlər boyu özünün incə toxunuşlu xalçaçılıq məmulatları ilə məşhur olmuşdur. Burada istehsal edilən xalçalar əl əməyi, göz nurunun məhsulu olmaqla yanaşı, həm də bədii sənət nümunələri kimi istər ölkə daxilində, istərsə də xarici ölkələrdə böyük şöhrət qazanmışdır. Tədqiq olunan dövrdə xalçaçılıq sənətinin yüksək inkişafını şərtləndirən faktorların sırasında istehsalın təbii boyaq maddələri ilə yanaşı yüksək keyfiyyətli yunla təchizatı mühüm rol oynamışdır. Əslində xalça-palaz istehsalı daha çox o rayonlarda yayılmışdı ki, orada qoyunçuluqla məşğul olunurdu. Azərbaycanın, o cümlədən Qarabağ bölgəsinin təbii-coğrafi şəraiti və faunasının zənginliyi hələ qədim dövrlərdən xalçaçılıq sənətini bol yunla təmin edən qoyunçuluğun geniş yayılmasına imkan yaratmışdı. Tədqiqatlar Azərbaycanda hələ mezolit dövründə əhalinin məişətinə daxil olan maldarlığın neolit dövründə geniş inkişaf etdiyini, eneolit dövründə yaylaq və qışlaq ərazilərində yarımköçəri qoyunçuluğun yüksək inkişaf səviyyəsinə qalxdığını göstərir. Mütəxəssislər hətta Qarabağ düzünü qoyunçuluğun beşiyi də hesab edirlər [3, s.33]. Son tunc və dəmir dövrlərində isə qoyunçuluq artıq heyvandarlığın əsasını təşkil etmişdir. Antik dövrün müəlliflərindən Heradot (e.ə.IV əsr), Starbon (e.ə. I əsr) və Klavdi Elman (II əsr) Qarabağ bölgəsinin də daxil olduğu Albaniyada qoyunçuluğun yüksək inkişafı və hədsiz məhsuldar qoyun sürüləri haqqında məlumatlar vermişlər. XIII – XV əsrlərdə Azərbaycanın tayfaları və onların qurduqları feodal dövlətlər qoyunçuluğa xüsusi önəm verərək qüdrətli dövlətlərə çevrilmişdilər [8, s.11-15]. Göstərilən məlumatlardan aydın olur ki, xalqımız, xüsusilə də yarımköçəri həyat tərzini keçirən tayfaları hələ qədim dövrlərdən qoyunçuluqla məşğul olmuş və tədqiq etdiyimiz dövrdə də fəaliyyət göstərmişlər. Qarabağın köklü tayfaları – cavanşir, otuziki, iyirmidörd, pərakəndə halda cavanşir və otuziki tayfalarının təkibinə daxil olmuş kəbirli və ətyeməzli camaatı və püsyən kürdləri tarixən bölgədə əkinçiliklə yanaşı əsasən qoyunçuluqla məşğul olmuşlar və tədqiq etdiyimiz dövrdə də qoyunçuluq təsərrüfatının inkişafında mühüm rol oynamışlar.

Qarabağ bölgəsində qoyunçuluq təsərrüfatının inkişaf dinamikası. XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ bölgəsində qoyunçuluğun vəziyyəti haqqında tutarlı məlumatlar az olsa da, XVIII əsrin birinci yarısında tərtib edilmiş "Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə verilən məlumatlarla tanışlıq bu barədə müəyyən fikir yürütməyə imkan verir. Doğrudur, "Müfəssəl dəftər"də bölgədə saxlanan qoyunların sayı haqqında heç bir məlumat verilmir. Lakin mənbədə adı keçən tayfaların istifadə etdikləri yaylaq və qışlaqlar, onların əhatə etdiyi ərazilər, türk vergi orqanlarının "qoyun vergisi" adı ilə onlardan topladıqları vergilər haqqında aydın məlumatlar bölgədə qoyunçuluğun geniş yayıldığını söyləməyə əsas verir. Göstərilir ki, cavanşir və bu tayfanın tərkibində olan iyirmidörd tayfalarının oymaqları əsasən Kür çayı və Muxur dağının ətraflarında, Güştəş adlı yerdə, eləcə də Bayad, Dizaq, Vərəndə, Xaçın nahiyyələrinin və Arasbar sancağının Xan arxı sahili ərazilərində, Ləmbəran kəndi ətrafında qışlayır, İrəvan ətrafı ərazilərdə, Güştəps nahiyyəsi ərazisi,

Əlibəy çayı ətrafı və Həkəri nahiyəsi, Naxçıvan sancağının Sisiyan yaylaqlarında yaylayırdılar. Otuziki tayfasının oymaqları Bayad, Çelaberd, Vərənd nahiyələrinin, Bərdə və Arasbar sancaqlarının ərazisində, Məğaviz dərəsi və Kür sahili ərazilərdə qışlayır, Qapan sancağı, İrəvan sərhədlərindəki və Təbriz əyalətindəki yaylaqlara köçürdülər. Püsyən kürdləri camaatı Bərgüşad nahiyəsində qışlayıb, İrəvan və Naxçıvan yaylaqlarında yaylayırdılar. “Müfəssəl dəftər”də hər bir oymaqdan toplanan vergilər haqqındakı məlumatlar əsasında apardığımız hesablamalar göstərir ki, Qarabağ bölgəsində yaşayan 45 oymaq, 1 camaatlıq və 2 topluluqda əhali qoyunçuluqla məşğul olurdu və buna görə 1727-ci ildə türk vergi orqanlarına 414470 ağça həcmində vergi ödəmişdilər [1, s.436-471]. Toplanan vergilərin miqdarından və oymaqların sayından görünür ki, qoyunçuluq cavanşir tayfasının oymaqlarında daha çox inkişaf etmişdi. 1723-cü ildə türk vergi məmurları bu tayfanın 24 oymağından ümumilikdə 197180 ağça “qoyun vergisi” toplamışdılar. Bu tayfanın təkcə 71 nəfər vergi ödəyicinin yaşadığı Köçərili oymağından “qoyun vergisi” adı altında 29000 ağça vergi toplamışdı ki, bu da oymaqdan toplanan ümumi verginin 54 %-dən çoxunu təşkil edirdi.

Kiçik Qafqaz dağlarının alp çəmənlikləri ilə zəngin yaylaqları bölgənin kəndlərində də qoyunçuluğun inkişafı üçün münbit şərait yaradırdı. Dövrün bu sahə üzrə tədqiqatçısı M.A.Skibitski yazırdı ki, Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir qəzaları Qarabağ bölgəsində qoyunçuluğun yayıldığı əsas qəzalar idi. Onun məlumatına görə Qarabağ bölgəsində istifadə üçün əlverişli 246515 desyatin yaylaq sahəsi var idi [24, s.1-3,12-13]. Qarabağ və Mil düzləri bölgənin əsas qışlaq rayonları idi. Qışda yağıntılar nəticəsində alçaq otlarla örtülmüş bu düzlər az tələbkar və dözümlü heyvan olan qoyun üçün təbii otlaqlara çevrilirdi [14, s.21].

Xanlıqlar dövrünə aid mənbələrdə Qarabağda xırda buynuzlu mal-qaranın sayı haqqında məlumat azdır. Mirzə Camal Qarabaği İbrahimxəlil xanın mal-qarasının sayı haqqında ümumi məlumat verərək yazırdı ki, “Xanın... xüsusi qoyun sürüləri, malı, camışı o qədər çox idi ki, saymaqla qurtarmazdı” [6, s.164]. Xanlıqlar dövründə qoyunçulardan natural vergi kimi yuyulmamış yun alınır [14, s.9].

Qarabağ bölgəsində qoyunçuluğun vəziyyəti haqqında ilk statistik məlumata XIX əsrin 30-cu illərinə aid mənbədə rast gəlirik. Mənbə bu dövrdə Qarabağ əyalətində 300 min qoyun və keçinin saxlandığı haqqında təxmini məlumat verilir [19, s.296]. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya-İran müharibələri Qarabağ bölgəsinin qoyunçuluq təsərrüfatına da böyük zərbə vurmuşdu. Müharibələr zamanı qoyun sürülərinin qaçırılması haqqında o dövrün mənbələrində çoxlu məlumatlar var. Mənbələrin birində göstərilir ki, müharibə zamanı 24037 baş qoyun qaçırılmışdı [9, s.234]. Buna baxmayaraq Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra yaranan siyasi sabitlik, eləcə də XIX əsrin sonrakı onilliklərində xalça məmulatlarına olan tələbatın sürətlə artması Qarabağda qoyunçuluğun sürətli inkişafına da təkan vermişdi. Belə ki, 1845-ci ilin məlumatına görə Qarabağ əyalətində 260000 baş qoyun və keçi var idi və satışa 18000 baş qoyun və 190775 rubl məbləğində 10960 pud yun çıxarılmışdı [25, s.91]. Bu məlumat, həm də XIX əsrin 40-cı illərində Qarabağ bölgəsində qoyunçuluğun kənd təsərrüfatının digər sahələri ilə müqayisədə daha az natural xarakter daşdığını və əmtəəlik dərəcəsinin daha yüksək olduğunu göstərir. Əslində bu dövrdə Qarabağ bölgəsi qoyun və keçilərin sayına görə Azərbaycanın digər qəzalarından geridə qalırdı. Müqayisə üçün qeyd edək ki, elə bu dövrdə təkcə Yelizavetpol (Gəncə) qəzasında saxlanılan qoyun və keçilərin sayı 441180 başa çatırdı [25, s.86]. Buna baxmayaraq, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq xalça məmulatlarına tələbatın sürətlə artması Qarabağ bölgəsində də qoyunçuluğun inkişafına ciddi təkan vermişdi. 1851-ci ildə Şuşa qəzasında yalnız qoyunların sayı 307562 başa yüksəlmişdi. Bu dövrdə Şuşa qəzası qoyun sayına görə Azərbaycan qəzaları arasında ilk yerlərdən birini tuturdu. 1855-ci ildə isə bu rəqəm bir az da artaraq 367580 başa çatmışdı [25, s.86]. XIX əsrin sonlarında, xüsusilə xarici bazarlarda xalça məmulatlarına tələbatın kəskin artması qoyunçuluğun inkişafına yeni təkan vermişdi. 1891-cı ilin məlumatına görə bu dövrdə Qarabağın 4 qəzasında saxlanılan qoyunların sayı birlikdə həmin əsrin 50-ci illəri ilə müqayisədə 2 dəfəyə yaxın artaraq 600 min başa çatmışdı [26, s.265]. Müqayisə üçün göstərək ki, Azərbaycanın əsas xalçaçılıq mərkəzlərindən biri olan Quba qəzasında həmin ildə 500 min baş qoyun qeydə alınmışdı. Bunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq olunan dövrdə qoyunçuluğun vəziyyəti haqqında əlimizdə olan statistik məlumatlar reallığı heç də tam əks etdirmir. Belə ki, çar hökuməti yaylaq və qışlaqda, eləcə də kəndli təsərrüfatında olan

qoyunların hamısını siyahıya almaq iqtidarında deyildi. Digər tərəfdən, kəndlilər ağır vergilərdən yayınmaq üçün çox vaxt öz qoyunlarının miqdarı haqqında düzgün məlumat vermirdilər [15, s.71].

Bölgədə yetişdirilən qoyun cinsləri. Tədqiq olunan dövrdə, əsasən bölgədə yetişdirilmiş ən qədim “qarabağ” cinsi qoyunlar saxlanılırdı [22; 16, s.38]. Tədqiqatçı M.İ.Skibitski XIX əsrin sonlarında “qarabağ” cinsinin dözümlülüyünə, uzaq məsafəyə yol getməyə davamlılığına, yüksək nəsil vermə qabiliyyətinə və ətinin tamlığına görə bütün yerli cinslərdən yüksək qiymətləndirildiyini qeyd edirdi [24, s.75]. “Qarabağ” cinsinin yunu qaba olub, əsasən boz-külrəngi idi və sürüldə ağ və ya qara qoyunlara az rast gəlinirdi. Bu cinsin yun məhsuldarlığı isə istər keyfiyyəti, istərsə də qırılan yunun miqdarına görə yaxşı sayılırdı. Belə ki, iki qırımında qoyunlar 2,4 kq., qoçlar isə 3,6 kq. yun verirdi. Yunun tərkibində “ölü” tükün çox olması xalçaçılıq üçün əlverişli idi [20, s.253; 8, s.128-129]. Zəngəzur qəzasında yunu uzun və zərif olan “qızıl qoyun” cinsi yayılsa da sayı azlıq təşkil edirdi [24, s.75]. Mil düzündə isə az sayda yumuşaq və daha çox ağ rəngli yun verən “şahsevən” cinsi yayılmışdı [14, s.41]. XIX əsrin ikinci yarısında Qarabağ kəllədar təsərrüfatında “qarabağ” qoyun cinsinin uzun müddətli seleksiya nəticəsində “qaradolaq” adlanan yeni qoyun növü yaranmışdı. Bu qoyun növü ən çox Ağdam qəzasının cənub-şərqində, Kür çayı sahilində yayılmışdı. “Qaradolaq” növü “qarabağ” cinsinin uzaq məsafəyə yol getmək, yemləməyə az tələbkər, xəstəliklərə qarşı dözümlü və ən əsası, yunluq kimi əlamətlərini daşıyırdı. Tədqiqatçılar bu cins qoyundan alınan yunu keyfiyyətinə görə məşhur ingilis “mixni” qoyun cinsindən alınan yuna yaxın olduğunu qeyd edirlər. “Qaradolaq” cinsinin yunu da “qarabağ” cinsində olduğu kimi boz rəngli idi. Ağ ya yaxın boz rəngli yun müxtəlif rənglərə asanlıqla və yaxşı boyandığından xalçaçılıq üçün birinci dərəcəli hesab edilir, Qarabağ bölgəsinin bazarlarında böyük tələbatla satılırdı [18, s.101].

Yun tədarükü. Qoyunçuluq təsərrüfatının son məhsulu kimi yunun keyfiyyətli tədarükünün toxuculuq sənəti, xüsusilə də xalça məmulatı istehsalı üçün mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Yun qırımının nə vaxt aparılması onun liflərinin uzunluğuna, şəffaflığı və təmizliyinə, boyaqqəbuletmə qabiliyyətinə təsir göstərirdi. Yun qırımı adətən yazda ya kəndlərdə, ya da qışlaqlarda, ya da yayda yaylaqlarda həyata keçirilirdi. Yay qırımından alınan yun az olsa da, yaz qırımından alınan yuna nisbətən incə və təmiz olduğundan xalça toxuculuğu üçün daha yararlı idi. Yaz qırımı yun çirkliliyi olsa da yüksək lifliliyi ilə fərqlənirdi. Yüksək keyfiyyətli xalça istehsalı üçün zərif yunu və parlaqlığı ilə fərqlənən quzu yunundan istifadə olunurdu [10, s.26-27].

Kəndli təsərrüfatlarında xalçaçılıqla məşğul olan ailələr yunu özlərinin saxladıkları qoyunlardan əldə edirdilər. Şuşa şəhərində və digər böyük məntəqələrdə isə yunu bazarlarda dəllalardan alırdılar. Yunun alımı və satışı ilə əsasən yerli dəllallar məşğul olurdu [24, s.76-77]. Tədqiqatçı S.İ.Qulışambarov yun tədarükü prosesini araşdıraraq dəllallar ordusunun fəaliyyətinin bu sahəyə mənfi təsirini müəyyən edərkən yazırdı ki, “payız və yaz qırımı zamanı kreditörə qoyunçuları mühasirəyə alır, yunu borc əvəzinə faizlə birlikdə onlardan alır və çox vaxt yunun qiymətini də onlar müəyyən edirdilər. Onlar qoyunçuların məhdud imkanlarından istifadə edərək bütün yunu onlardan çox aşağı qiymətə alırlar. Dəllallar kiçik kəndli təsərrüfatlarından topladıqları yunu əsas ticarət mərkəzi olan Şuşa şəhərində anabara yığırdılar [12, s.16]. Tədqiqatçı M.İ.Skibitski qeyd edir ki, “yay qırımından əldə edilən yun üçün Şuşadan və Yelizavetpoldan dəllallar yaylaqlara gəlir və yunu böyük torbalarda aparırdılar. Onlarla hər hansı bir səbəbdən razılaşa bilməyən kəndlilər yaylaqdan enərkən yunu Şuşada, Tərtərdə, Gorusda və digər böyük yaşayış məskənlərində satırdılar. Dəllallar isə yunu Tiflis kontoruna gətirir, rənginə və keyfiyyətinə görə çeşidləndikdən sonra isə oradan xaricə – Marselə və başqa yerlərə göndərirdilər. Yerli əhəlinin əlində qalan yun qaba parça və digər yun məmulatlarının istehsalı üçün – xalça, mafraş və başqa məmulatların hazırlanmasına sərf olunurdu” [24, s.76-77].

Mənbələrdə yunun iqtisadi əhəmiyyəti haqqında da məlumatlar var. XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ bazarlarında 1 batman quzu yunu 10 rubla satılırdı. XIX əsrin sonlarında isə yay qırımı yunun qiyməti keyfiyyətinə görə 6-7 rubl, yaz qırımı yunun pudunin qiyməti isə 2 rubl 50 qəpik – 3 rubl arası dəyişirdi [24, s.78].

Qarabağ bölgəsində istehsal olunan yunun miqdarı haqqında dəqiq statistik məlumat yoxdur. Nəzərə alsaq ki, hər qoyundan ildə, orta hesabla, 4 funt yun əldə edilirdi [26, s.267], onda Qarabağ bölgəsində XIX əsrin 90-cı illərində hər il 66457 pud yun istehsal edildiyini təxmin etmək olar.

Bölgədə tədarük olunan yunun böyük hissəsi yerlərdə xalça məmulatı istehsalının ehtiyaclarına sərf edilir, az bir hissəsi kənara çıxarıldı [25, s.86]. Bunu 1914-cü ilin məlumatı da təsdiq edir. Belə ki, 1914-cü ildə Yelizavetpol quberniyasından təxminən 100 min pud həcmində yun xaricə ixrac edilmişdi ki, bura Şuşa və Şuşa qəzasında inkişaf etmiş yerli emal sənayesində istifadə edilən yun daxil deyildi [20, s.253].

Yunun ilkin emalı. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Qarabağ bölgəsində də xalçaçı ustalar xalça toxunmasına keçməmişdən əvvəl əldə etdikləri yunu bir neçə mərhələdə emal edirdilər. Xalça məmulatlarının toxunmasında əsasən yaz qırxımından əldə edilmiş yuna üstünlük verilir. Yun emalının ilk mərhələsində tədarük edilmiş yunu boy və rənginə, həmçinin zərif və yaxud qaba, yumuşaq və yaxud codluğuna görə növlərə ayırırdılar. Daha sonra yunu yuyur, bunun üçün isə onu bir neçə saat ərzində soyuq suda isladırıdılar. Bəzən yundakı artıq yağ təbəqəsini təmizləmək və yuyulma prosesini sürətləndirmək üçün suya sidik cövhəri əlavə edirdilər. Yunun qurudulması mərhələsində, xüsusilə də yay mövsümündə yaxşı hava şəraitində bir gündə 32 kq. yunu yuyub qurutmaq mümkün olurdu [2, s.96]. Yun qurudulduqdan sonra didilir, zoğal, nar və ya heyva çubuğu ilə çırpılıb pardaxlanırdı. Sonrakı mərhələdə yun bir neçə dəfə daranırdı. Bu proses ağır və çox vaxt tələb etdiyindən xalçaçılar bu işi qonuşu qadınların köməyi ilə birlikdə bir gündə başa çatdırırdılar. Bundan sonra əl iyi və ya əl cəhrəsi vasitəsilə yunun əyirilməsi və sarınması mərhələləri başlayırdı. Bu proseslə xalçaçı qadınların özləri digər təsərrüfat işlərindən asudə vaxtlarında məşğul olur və payızın sonlarında başa çatdırırdılar. Əldə edilmiş iplik onun hansı məqsədlə istifadə ediləcəyindən asılı olaraq sonrakı emaldan keçirilirdi. Toxunacaq xalça məmulatının növündən asılı olaraq dörd növ iplik – əriş, argac, çin və qıraq iplik ayrılırdı. Aqrac və çin iplik ikiqat, qıraq və əriş iplik isə üçqat ayrılırdı. Sonuncu mərhələdə kələf halına salınmış iplikləri boyanmasına keçilirdi [13, s.29-38].

Tədqiq olunan dövrdə həm qoyunçuluq, həm də xalça məmulatı istehsalı ilə əsasən eyni təsərrüfatda məşğul olunduğundan kənd sənətkarları yunun emalı ilə özləri məşğul olurdular və bu iş ev peşəsi xarakteri daşıyırdı. Xalçaçılıq sənətinin geniş miqyas alması, bu sənətlə bağlı bir sıra yardımçı sahələrin də inkişafına təsir etmişdi. Belə yardımçı sənət sahələrində biri həllaclıq sənəti idi. Azərbaycan şəhərlərində yunun emalı ilə bu iş üzrə ixtisaslaşmış peşəkar sənətkarlar – həllaclar məşğul olurdu və həllac emalatxanaları fəaliyyət göstərirdi [7, s.29-38].

Qoyunçuluq təsərrüfatında tənəzzül meyillərinin meydana çıxması. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdəki məlumatlar Qarabağ bölgəsinin qoyunçuluq təsərrüfatında bu dövrdən başlayaraq tənəzzül meyillərinin meydana çıxdığını göstərir. XIX əsrin sonlarına aid məlumatlardan görünür ki, bölgənin 4 qəzasında kiçik baş heyvan sayı 565711 başa düşmüşdü [24, s.52]. Halbuki, XX əsrin əvvəllərində Qafqaz Kustar Komitəsinin apardığı tədqiqatlara görə bölgənin iqtisadi həyatında xalça məmulatı istehsalı hələ də mühüm yer tuturdu. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində bölgə əhalisi hələ də gəlirlərinin 38%-ni xalça məmulatı istehsalından əldə edirdi [4, s.34]. Əhalinin 23%-i, sənətkarların isə 45%-i xalça toxuculuğu ilə məşğul idi [27, s.5-6] və bu sahənin inkişafı bölgədə yun tədarükündən əhəmiyyətli dərəcədə asılı idi. Lakin əldə olan məlumatlar Qarabağ bölgəsinin qoyunçuluq təsərrüfatında tənəzzül meyillərinin XX əsrin əvvəllərində də davam etdiyini göstərir. 1902-ci ilin məlumatına görə bölgədə qoyunların sayı azalaraq 485719 başa düşmüşdü [23, s.212]. Bu tənəzzül ilk növbədə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində pambıqçılığın sürətli inkişafı və gəlirli sahəyə çevrilməsi ilə bağlı olmuşdu [11, s.66]. Qeyd etmək kifayətdir ki, əgər 1897-ci ildə Qarabağ bölgəsinin Şuşa və Cavanşir qəzalarında birlikdə 55 min pud pambıq yığılmışdısa [17, s.80], 1912-ci ildə pambıq yığımını 4 dəfə artaraq 223565 puda çatmışdı [21, s.57]. Pambıq sahələri əsasən bölgənin otlaq sahələri, xüsusilə də bölgənin əsas qoyunçuluq təsərrüfatları üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan Şuşa və Cavanşir qəzalarındakı otlaqlar hesabına genişləndirilmişdi ki, bu da qoyunçuluğun yem bazasına ciddi təsir göstərərək qoyunların baş sayının kəskin azalmasına səbəb olmuşdu.

Qoyunçuluq təsərrüfatında başlanmış geriləmə XX əsrin sonrakı illərində də pambıqçılığın sürətli inkişafı ilə yanaşı bölgədə milli münasibətlərdə, daha sonralar isə I Dünya müharibəsinin təsiri ilə ölkənin ictimai-siyasi həyatında başlanmış gərginliklər səbəbindən daha da güclənmişdi. Belə ki, təkcə Şuşa qəzasında qoyunların sayı 1913-cü ildə 107 min baş təkil etdiyi halda, 1917-ci ildə 3 dəfədən çox azalaraq 32 min başa düşmüşdü [5, s.143]. Bölgənin digər qəzalarında da vəziyyətə

tin eyni oduğunu təxmin etmək olar. Əldə edilən yunun əhəmiyyətli hissəsi hərbi ehtiyaclar üçün istifadə edildiyindən bölgə xalqaçıları ciddi xammal çatışmazlığı ilə üzləşmişdilər.

Nəticə. Göründüyü kimi, XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-İran müharibələrinin dağıdıcı təsiri ilə Qarabağ bölgəsinin qoyunçuluq təsərrüfatında yaranmış tənəzzül, XIX əsrin 40-90-cı illərində başlanmış yüksəlişlə əvəz olunmuşdu. Bu yüksəlişi şərtləndirən səbəblər sırasında qoyunçuluğun inkişafının ekstensiv xarakterinə baxmayaraq bölgənin kənd təsərrüfatında əsas rol oynamaqda davam etməsini qeyd etmək lazımdır. Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Qarabağ bölgəsində də qoyunçuluq sahəsində kapitalist münasibətlərinin inkişafı, ticari-əmtəə münasibətlərinin yayılması kənd təsərrüfatının digər sahələri ilə müqayisədə daha tez inkişar tapmışdı. Belə ki, digər təsərrüfat sahələrinin kapitalistcəsinə yenidən qurulması üçün böyük vəsait tələb olunduğu halda, qoyunçuluq təsərrüfatında məhsulun reallaşdırılması üçün bazarların tapılması kifayət idi. Tədqiq olunan dövrdə qoyunçuluq təsərrüfatının başqa bir xüsusiyyəti mizdolu əməkdən geniş istifadə olunması idi [3, s.23-25]. Digər tərəfdən, XIX əsrin sonlarında xalça məmulatlarına həm daxili, həm də xarici bazarlarda tələbatın artması ilə xalçaçılıq sənətinin çiçəklənmə dövrü yaşaması da əsas xammal mənbəyi kimi yun tədarükünə böyük tələbat yaratmışdı. Lakin qoyunçuluqda müşayət olunan inkişaf XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində tənəzzüllə əvəzlənmişdi. Tənəzzülün əsas səbəbləri sırasında bu dövrdə bölgədə pambıqçılıqda müşayət olunan görünməmiş inkişaf və geniş otlaq ərazilərinin pambıq əkinlərinə ayrılması mühüm yer tuturdu. XX əsrin əvvəllərində bölgədə baş vermiş millətlər arası gərginlik və I Dünya müharibəsinin başlanması ilə siyasi təlatümlər də qoyunçuluq təsərrüfatının tənəzzülünü şərtləndirən səbəblər sırasında idi. Qoyunçuluqdakı tənəzzül öz növbəsində xalça məmulatı istehsalına da öz mənfi təsirini göstərmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: “Şuşa” nəşriyyatı, 2000, 576 s.
2. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: “Elm”, 1991, 256 s.
3. Xəlilov X. Qarabağın elat dünyası. Bakı: “Azərnəşr”, 1992, 119 s.
4. Məmmədov N.R. Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsinin tarixindən (1900-1930). Bakı: “Avropa”, 2015, 384 s.
5. Məmmədov N.R. Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi. Bakı: “Avropa”, 2016, 960 s.
6. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi / Qarabağnamələr. I kitab. Bakı: “Yazıçı”, 1989, s.104-148.
7. Mustafayev C.M. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2002, 272 s.
8. Zeynalov M. Azərbaycanda qoyunçuluq. Bakı: “MBM” mətbəsi, 2008, 398 s.
9. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией. Архив Главного управления наместника Кавказского. Издан под редакцией председателя Комиссии А.Д.Берже. Тифлис: Типография Главного управления Наместника Кавказского, 1870, т. IV, док. 1135.
10. Алиева А. Ворсовые ковры Азербайджана XIX – начале XX века. Баку: “Элм”, 1987, 143 с.
11. Гаджигасанский Х.Б. Хлопководство в России (Экономический очерк). Москва, 1915, 101с.
12. Гулишамбаров С. Обзор фабрик и заводов Закавказского края. Тифлис: Типография концелярии главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1894, 418 с.
13. Доливо-Добровольская А.Г., Морозов Е.И. Обработка шерсти для производства ковров // Производство ковров. Сборник статей по технике ковроткачества под. Ред. Н.Н.Соболева. Москва: Изд-во КОИЗ, 1931, с.29-38.
14. Исаев М.Д. Ковровое производство Закавказья. Тифлис: Издание Научно-исследовательского Института Кавказоведения АН СССР, 1932, 224 с.
15. «Кавказский календарь» на 1897 год. V отдел, Издашь по распоряжению Главноначальствующаго гражданской частию на Кавказе. Под ред. Е.Кондратенко. Тифлис: 1896, 573 с.

16. Калугин И.И. Исследования современного состояния животноводства Азербайджана. т. IV, (Овцы, козы и свиньи). Тифлис: Народный комиссариат земледелия Азербайджана, 1930, 279с.
17. Кондратенко Е.И. Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края, Тифлис: Закавказский стат. ком., 1899, 637 с.
18. Кулешов П.Н. Грубошерстное овцеводства. Москва: Новая деревня, 1925, 25 с.
19. Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. ч. III, СПб.: Типография департамента внешней торговли, 1836, 392 с.
20. Памятная книга Елизаветпольской губернии на 1914 г. Тифлис: Типография Канцелярий Наместника Е.И.В. на Кавказе, 1914, 432 с.
21. Площадь, сбор и урожайность хлопчатника в Закавказьи 1909-1914 гг. и 1924-1928 гг. (Сост.: И.В.Авалишвили; Ред. А.М.Гончарова). Тифлис: Закав. Центр. Стат. Упр., 1928, 90 с.
22. Рчеулишвили М.Д. К истории овцеводства в Грузии. Тифлис: Издательство АН Груз. ССР, 1957, 220 с.
23. Сборник сведений о Елизаветпольской губернии. (Составлен Секретарем губернского статистического Комитета И.Л.Сегалом). Тифлис: Типография Т-ва «Веренчев и Каменмакер», 1902, 174 с.
24. Скибицкий М.И. Карабахские казенные летние пастбища // Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ и для изучения скотоводства на Кавказе (с картой карабахских летних пастбищ), т. IV, Тифлис: Типография К.П.Козловского, 1899, с.1-298.
25. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. Баку: Издательство АН Азерб. ССР, 1958, 364 с.
26. Хатисов К. Кустарные промыслы Закавказского края // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. т. II, СПб.: Типография В. Киршбаума, 1894, с. 259-370.
27. ЦГИА. ф.1276, оп. 17, док. 485.

ТЕЛЬМАН МУСАЕВ

*Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности*

СОСТОЯНИЕ ОВЦЕВОДСТВА И ПРОИЗВОДСТВА ШЕРСТИ В КАРАБАХСКОМ РЕГИОНЕ В XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Ковроткачество исторически было одним из самых высокоразвитых видов ремесла в Карабахском регионе. Известно, что среди факторов, определяющих развитие этого вида ремесла, немаловажную роль играла обеспеченность производства сырьем – высококачественной шерстью. В статье рассматриваются причины упадка овцеводства в Карабахском регионе в начале XIX века и внутренние и внешние факторы, способствовавшие развитию овцеводства во второй половине XIX века, а так же определяется влияние увеличения производства шерсти на развитие производства ковровых изделий в конце XIX века. В статье так же рассматриваются основные факторы, приведшие к упадку овцеводства в регионе в начале XX века.

Ключевые слова: Карабах, ковроткачество, сырьевая база, овцеводство, поставка шерсти.

TELMAN MUSAYEV

Azerbaijan State Oil and Industry University

THE SITUATION OF SHEPHERDING AND WOOL SUPPLY IN THE KARABAKH REGION IN THE XIX - XX CENTURIES

The art of carpet weaving has historically been one of the most highly developed arts in the Karabakh region of Azerbaijan. It is known that among the factors determining the development of

this field of art, the supply of production with raw materials - high quality wool has played an important role. The article examines the causes of the decline in sheep breeding in the Karabakh region in the early 19th century and the internal and external factors that led to the rapid development of sheep breeding in the second half of the 19th century, as well as the impact of increased wool production on the development of carpet production in the late 19th century. The article also examines the main factors that led to the decline of sheep breeding in the region in the early twentieth century.

Keywords: Karabakh, carpet weaving, raw material base, sheep breeding, wool supply.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 13 oktyabr 2021-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 dekabr 2021-ci il.

Rəyçilər: t.e.d. Nərgiz Quliyeva, t.e.d. Qabil Əliyev.
